

OMELJAN PRITSAK, *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren* (Ural-Altäische Bibliothek I), Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1955. 101 s.+3 levha. 8°.

Efsanevi Avitoğol'dan Umor'a kadar (765) Bulgar Türk hanlarının kısa kronolojik listesi olan "Bulgar hanları listesi", Tuna Bulgar Türk (Protobulgar) dilinin en mühim yadigârlarından olup, *Ellinskiy letopiseç* (Hellen kronikçisi) adlı eski rusça kronik vasıtasıyla zamanımıza kadar gelmiştir. Bizans yunancasından eski kilise islâvçasına tercüme edilmiş çeşitli parçalardan müteşekkil bir dünya kroniği olan "Hellen kronikçisi", birincisi (yazma A, Moskova Devlet Tarih Müzesi Uvarov Kolleksiyonu no. 10) XV. asrın sonunda, ikincisi (yazma B, Moskova Devlet Tarih Müzesi no. 280) XVI. asrın başlangıcında, üçüncüsü de (yazma C, Leningrad Genel Kitaplığı Pogodin Kolleksiyonu no. 114) XVI. asırda meydana getirilen üç yazma mecmua içerisinde bulunmaktadır. Bulgar hanları listesi "Hellen kronikçisi"nde Tevrat'tan tercüme edilen "IV. Kırallar" bölümünden sonra, âdeti onun devamı olarak gelmektedir. Listenin zamanımıza kadar gelmeyen yunanca aslı, galip bir ihtimalle, silindirik bir sütuna kazılmış bulunuyordu. Bulgar hanları listesi çeşitli devirlere ait iki kısımdan ibarettir. Birinci kısım, 679 ile 691 arasında tertip edilmiş olup, Avar hâkimiyetinden kurtulduktan sonra "Büyük Bulgaristan" da (lât. Magna Bulgaria=Azak denizi ile Kuban bölgesi) saltanat süren üç Bulgar Türk hanının adını (Gostun=Bizans kaynaklarında Organas; Kouröt=Biz. Kobratos; Bezmer=Biz. Batbaian) içine almaktadır. Bundan başka Dulo sülâlesinin iki efsanevi atası, yani Avitoğol ve İrnik (=Attilâ'nın oğlu İrnek)in adları da listenin başına konmuştur. İlk sekiz Tuna Bulgar Türk hanının ismini kaydeden ikinci kısım ise, kuvvetli bir ihtimalle, VIII. asrın ikici yarısında (765 ten sonra) meydana getirilmiştir. Bulgar hanları listesinin tertibi şöyledir: 1. hanın ismi, 2. hükümdarlık müddeti, 3. sülâlesi, 4. Bulgar Türk dilinde on iki hayvanlı takvime göre tahta çıkış yılı. Listenin kimin tarafından ve kimin emriyle hazırlanmış olduğu malûm değildir. Elimizdeki metni de nâtamamdır. Buna sebep olarak, eski islâvca tercümenin aslı olan yunanca kitabenin hasara uğramış olduğu, bu yüzden mütercimim onu yalnız Umor'a kadar okuyabildiği düşünülebilir.

İlk defa, eski Rus kronikleri üzerinde çalışan Rus tarihçisi Andrey Nikolaeviç Popov (*Obzor ħronografov russkoy redakcii*, I. cilt, Moskova 1866, 25—27. s.) tarafından ortaya çıkarılan Bulgar hanları listesinin izahı ile, çeşitli milletlere mensup türkolog ve tarihçiler (Kunik, Radloff, Tomaschek, Géza Kuun, Marquart [Markwart], Otto Blau, J. B. Bury.

Vámbéry, Uspenskiy, Şkorpil, Zlatarski, Petrovskiy, V. Stepanov, Mikkola, Aşmarin, Géza Fehér, v.b.). meşgul olmuşlardır. En güç iş, listedeki islâvca olmayan (protobulgarca) tâbirlerin açıklanması ve bunlarla ilgili kronoloji meselelerinin halli idi. Radloff ve kısmen kendisine dayanan İngiliz bizantinisti Bury, bu tâbirleri sayı adları zannederek, Protobulgar sayı adlarının birer listesini meydana getirmişler, tanınmış Bulgar tarihçisi V. N. Zlatarski ise, Bury'in nazariyesini benimseyerek, yeni bir "Protobulgar tarih hesabı sistemi" icat etmiştir. Liste hakkında yazılan eserler arasında yine Fin islâvisti Jooseppi Mikkola'nın *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren* (JSFOu XXX/33, Helsinki 1915, 1—25. s.; türkçe tercümesi: Türk Yurdu 1930, Nisan, Mayıs, Haziran sayıları) adlı araştırması en mühimdir. Mikkola, listedeki protobulgarca tâbirlerinin—Gök Türklerde ve başka Türk kavimlerinde olduğu gibi—on iki hayvanlı takvime göre hükümdarların tahta çıkış yılını ifade ettiğini ispata muvaffak olmuştur. Ancak Mikkola'nın yazısında da bir takım karanlık noktalar vardır. Bunları aydınlatmak ve Bulgar hanları listesi ile Tuna Bulgar türkçesine ait bütün meseleleri altayistik bakımından ele almak için, Hamburg üniversitesi profesörlerinden Omeljan Pritsak tanıtmaya mevzuumuz olan "Bulgar hanları listesi ve Protobulgarların dili" adlı eserini meydana getirmiştir.

Kitap başlıca şu baplara bölünür: Mukaddime (11—34. s.), Birinci liste (35—46. s.), İkinci liste (47—70. s.), Protobulgarların dili (71—75. s.), Zeyil I: Bulgar hanları listesinin almanca tercümesi (76—77. s.), Zeyil II: Metinlerde geçen protobulgarca sıra sayıları (78. s.), Zeyil III: Altay dillerindeki on iki hayvanlı takvimin hayvan adları (79—84. s.), Zeyil IV: Nagy-Szent-Miklos definesindeki 21 numaralı "Boyla taşı" üzerindeki kitabe (85—90. s.). Müellif ele aldığı her meseleyi, zengin tanıklayıcı malzemeye dayanarak, derin bir vukuf ve işlek bir muhayyile ile incelemektedir. Kitabı, hemen her sahifede rastlanan yepyeni görüş, teori ve çözüşlerin bolluğu karakterize eder. Hiung-nu—Hun—Bulgar Türk aynılığı fikrini savunan müellif, hanlar listesinin başındaki efsanevi Avitohol'un kim olduğu meselesinin orijinal bir hallini bulmuştur. Bilindiği gibi, anılan listede, Avitohol'un 300, İrnik'in de 150 yıl yaşadığı ve Dulo sülâlesine mensup bu iki hükümdarın yılan yılının dokuzuncu ayında tahta çıktığı kaydedilmektedir. İrnik'in Attilâ'nın oğlu İrnek'ten başka bir kişi olmadığına göre, Avitohol'un da Attilâ ile aynı olduğu umumiyetle kabul edilmiş, 300 ve 150 sayıları da efsanevi birer ifade sayılmıştı. Bu izah ile iktifa etmeyen müellif, yeni bir nazariye ileri sürmektedir: Hanlar sırasında üçüncü olarak zikredilen Gostun—müellifin hesaplarına göre—603 te naip sıfatıyla devletin idaresini ele almıştır. 603 ten önce

gelen 150 ve 300 sayıları saltanat yıllarını değil, başka birer tarihî hâdiseyi ifade ederler. 603 ten 150 çıkarılırsa, 453 eder, bu da Attilâ'nın ölüm tarihi ve İrnik'in tahta çıkış yılıdır. Bunun gibi, 453 ten 300 çıkarırsak, 153 elde ederiz ki, bu, Hiung-nu'ların Sien-pi'lerin baskısı altında Moğolistan'daki yurtlarından batıya Aral gölü ile Isık göl arasındaki bölgeye göçtükleri tarihtir. Çin kaynaklarında bu göçün yılı ve göçü idare eden şan-yü'nün adı kaydedilmemiştir. Müellife göre, bu hâdisenin yılı (M. s. 153) ve şan-yü'nün adı (Avitoğol) Bulgar hanları listesinde muhafaza edilmiştir.

Müellif, bütün meseleleri inceledikten sonra, Bulgar hanları listesinin aşağıdaki tercümesini vermektedir:

(Birinci liste)

1. Avitoğol; (İrnik'ten) 300 yıl (önce) yaşadı (?); sülâlesi Doulo ve (tahta çıkış) yılı **dilâm tvir'em* ('yılan yılının dokuzuncu ayı'=muhtemelen M. s. 153) (idi).

2. İrnik; (Gostoun'dan) 150 yıl (önce) yaşadı (?); sülâlesi Doulo ve (tahta çıkış) yılı **dilâm tvir'em* ('yılan yılının dokuzuncu ayı'=muhtemelen M. s. 453) (idi).

3. Naip Gostoun; 2 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Er'mi' ve (tahta çıkış) yılı *dohôs tivir'em* ('domuz yılının dokuzuncu ayı'=muhtemelen 603) (idi).

4. Kourôt; 60 yıl hükümdarlık etti; sülâlesi Doulo ve (tahta çıkış) yılı **şăğor v'eçem* ('sığır yılının üçüncü ayı'=muhtemelen 605) (idi).

5. Bezmer; 3 yıl (hükümdarlık etti) ve onun sülâlesi (de) Doulo ve (tahta çıkış) yılı **şăğor v'eçem* ('sığır yılının üçüncü ayı'=665) (idi).

Bu beş han, saçları kesik olarak, Tuna'nın ötesinde 515 yıl hükümdarlık ettiler. Ondan sonra İspərih Han Tuna'nın beri tarafına gelip bugüne kadar (hükümdarlık etmektedir).

(İkinci liste)

6. Esperiğ Han; 60 ve bir yıl (yaşadı); sülâlesi Doulo ve (doğum) yılı **bören' elēm* kurt [yani 'kaplan'] yılının birinci [yani 'on birinci?'] ayı=630/631) (idi).

7. Tervel'; 28 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Doulo ve (tahta çıkış) yılı **dval'an şehtēm* ('tavşan yılının sekizinci ayı'=691) (idi).

8. Tövirem'; 2 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Doulo ve (tahta çıkış) yılı **tekü citem'* ('teke yılının yedinci ayı'=719) (idi).

9. Sevar (belki: *Sever*); 17 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Doulo ve (tahta çıkış) yılı **t'uh altom* ('tavuk yılının altıncı ayı'=721) (idi).

10. Kormisoş; 17 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Oukil' ve (tahta çıkış) yılı **şâgor tvirim'* ('sığır yılının dokuzuncu ayı'=737) (idi).

Bu hanla *Doulo* (=T'u-ko), yani **Bihtun* (=Mao-tun) sülâlesi yerine başkası geçti.

11. Vineh; 7 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Oukil' ve (tahta çıkış) yılı **ime şâgor elēm'* ('at yılının birinci [yani 'on birinci?'] ayı=754/755) (idi).

12. Telec'; 3 yıl (hükümdarlık etti); sülâlesi Ougain ve (tahta çıkış) yılı **somor altām* ('sıçan yılının altıncı ayı'=760) (idi).

Bu (han) da (Doulo'dan) başka bir sülâleden (idi).

13. Oumor: 40 gün (hükümdarlık etti); sülâlesi Oukil' ve (tahta çıkış) yılı **dilām töütöm'* ('yılan yılının dördüncü ayı'=765) (idi).

Müellifin Boyla kitabesi hakkında verdiği yeni çözüm de enteresandır. Şimdiye kadar yapılan çözme denemeleri arasında sadece Vilhelm Thomsen ve Gyula Németh'inki zikre değer. Kitabe, Thomsen'in okuyuşuna göre şöyledir: *Buyla zoapan tesi dügetügi, Butaul zoapan tağruğı içigi tesi*, tercümesi de şudur: (Thomsen'e göre) 'Buyla zoapan taşı tamamladı, Butaul zoapan'ın asılır hale getirdiği içki tasını', (Németh'e göre) 'Boyla Çaban'ın taşı, onun emriyle yapıldı; Botaul Çaban kulbunu yaptırdı, onun içki tasıdır.' Bu kitabede *dügetügi* ve *tağruğı* şekillerinin mahiyeti şimdiye kadar iyice anlaşılamamıştır. Pritsak bu kelimelerdeki *-tügi* ve *-ruğı* eklerini Volga Bulgar Türk mezar kitabelerinin (XIII—XIV. asırlar) *r* türkçesiyle yazılı cümlelerinde geçen *-Duvi* ve *-rüvi* şahidi mazi 3. şahıs eklerine bağlamaktadır. Meselâ Volga Bulg. tü. (*r* lehçesi) وفات بلطوى *vefāt bolDuvi* (= *bol-Duvi*) = Volga B. tü. (*z* lehçesi) وفات بولدى *vefāt boldı* = arap. توفي 'vefat etti'; (*r* leh.) اخرة يطوى *aḫirete yaDuvi* (<**yar-Duvi*) = (*z* leh.) اخرت كا رحلت قيلدى *aḫiretke riḫlet qıldı* 'ahirete göç etti'; (*r* leh.) رحلت اظروى *riḫlet iDinrüvi* (= *iDin-rüvi*) = (*z* leh.) رحلت قيلدى *riḫlet qıldı* 'göç etti, öldü'. Volga Bulgar türkçesinin *r* lehçesinde *r* ve *l* ile biten fiil tabanlarına *-Duvi*/*-Düvi*, vokalle ve *r*, *l*'den başka bir konsonantla bitenlere de *-ruvi*/*-rüvi* eklenir. Boyla kitabesinde (IX. asır) rastlanan *-tügi* ve *-ruğı*, bu eklerin daha eski bir şeklidir. Buna göre *dügetügi* 'tüketti, tamamladı' = *düge-tügi* < **düge-r-*

tügi (çuvaşçada olduğu gibi *r* diş sesinden önce düşer), *tağruğı* 'taktı, astı' = *tağ-ruğı*, **tağ-* < **taq-* 'takmak'. Pritsak'ın tercümesi: 'Boyla Zoapan (= *jupan*) tası tamamladı (= yaptırdı). Butaul Zoapan (merasim) içki tası olmak üzere (onu Buyla Zoapan'ın mezarına?) taktı'.

Pritsak'ın bu kitabı Bulgar hanları listesi ve Tuna Bulgar türkçesi üzerindeki çalışmaların tarihinde önemli bir merhaledir. İçinde fazlaca faraziye bulunmakla beraber, meselelerin hiç olmazsa bir kısmı halledilmiştir, diyebiliriz. Eser, türkolog, altayist ve tarihçilerin daima istifade edebilecekleri bir müracaat kitabıdır.

J. Eckmann